

СОЦІАЛЬНА СИМВОЛІКА УКРАЇНСЬКОГО ТРАДИЦІЙНОГО ВБРАННЯ

Соціально-престижний елемент вбрання вищих верств українського суспільства XIV – XVIII ст. трансформується в наступний період у стійкий етнічний регіональний символ. Виникнення вишивки в сільському вбранні має своїм початком імітаційну техніку передачі дорогих імпортованих тканин. Одяг вищих верств населення став зразком для наслідування нижчими соціальними верствами. Значення соціального маркера іноетнічних текстильних виробів нівелювалося з проникненням їх в селянське середовище. В силу своєї раритетності традиційний костюм на початку XXI століття набуває високої соціальної символічності.

Ключові слова: *костюм, соціальний символ, етнічний символ, вишивка, текстиль, мода.*

Відомо, що знакові функції вбрання охоплюють етнічні, регіональні, статеві-вікові, соціальні, конфесійні, ритуально-обрядові та інші характеристики. В залежності від контексту конкретної ситуації та чи інша знакова функція (або декілька функцій) набуває пріоритетного звучання.

В цій науковій розвідці нас будуть цікавити саме соціальні ознаки костюму, бо вони, як правило, залишаються поза увагою дослідників. Розгляд одягу з погляду соціальної символіки дає можливість простежити формування інших символічно-значимих функцій. Досить часто етнічна або регіональна символіка українського традиційного вбрання, яка датується кінцем XIX – початком XX ст., має свої першоджерела саме у соціальній. Відомі випадки, коли соціально-престижний елемент вбрання протягом століть трансформується в стійкий етнічний регіональний символ.

Прикладом може служити використання вишивки у народному вбранні. На нашу думку, зразки вишивок кінця XIX – початку XX ст. у сільському костюмі сформувалися не раніше середини XVIII ст., але мають свої престижно-соціальні витoki з X – XI ст., коли гаптування було досить поширене серед феодальної знаті.

Про гаптування згадується у літописах при переліку князівських дарів церкві. Так, під 1288 р. літописець зазначає: "Завѣсы золотомъ шиты", "плапцы оксамытны шиты золотомъ и женчугомъ", "индитья золотом шиты вся"¹. Описуючи вторгнення ворогів у 1146 р., він з жалем згадує про загибле гаптування: "индитьбъ" і "платы служебные и все шито золотомъ"², а під 1183 р.³ з приводу пожежі у Володимирі-Суздальському пише, що згоріло "бещисла порть шитихъ золотомъ и женчугомъ, яже вѣшали на праздникъ въ двѣ верви отъ Золотыхъ воротъ до Богородицѣ, а отъ Богородицѣ до Владычныхъ сѣней во двѣ же верви чюднихъ"⁴.

Престижність вишивок у майстернях князівської знаті та монастирях спонукала жінок і з бідних верств населення до цього роду діяльності. Принципова відмінність була в тому, що смерди використовували для вишивки домоткані матеріали. На території України знайдено лише декілька вишивок на домотканому матеріалі. Наприклад, фрагмент вишитого рушника, в який був загорнутий скарб, що його було знайдено в 1876 р. в садибі на Вознесенському узвозі в Києві⁵, та шматок полотняної тканини, з "вишитим білими й кольоровими нитками хрещатим візерунком"⁶ зі скарбу, знайденого в 1903 р. в садибі Михайлівського Золотоверхого монастиря.

Гаптуванням оздоблювався як чоловічий, так і жіночий одяг феодальної знаті. Наявність гаптування на оплеччях чоловічого одягу було ознакою приналежності до вищого соціального стану. Князь Ярослав Всеволодович напередодні Липецької битви говорив: "Аще й златомъ шиты оплечье будет – убий"⁷.

Опис жіночого поховання, виявленого в Чернігові⁸ біля фундаменту церкви св. Михаїла (XII ст.), дало дослідникам підстави говорити про близькість одягу цього поховання до парадного одягу родини Ярослава на фресці Київської Софії, прикрашеного дорогоцінними нашивками. З цього опису довідуємося, що на грудях були "залишки шовкової тканини, затканої золотом, оздобленої вузьким позументом з прикрасами з дрібних металевих бляшок, в деяких з них вставлені зелені і жовті скельця". На подолі теж були прикраси із бляшок. "Металеві бляшки мають форму хрестів, сердечків з вставками жовтого і зеленого скла, кружечків, квадратиків, трикутників, півкругів з вставками і без вставок маленьких і великих опуклих сердоліків". При просіюванні землі знайдено ще дві перлини. В тайнику Десятинної церкви було знайдено фрагменти тканини теж з нашитими бляшками та перлами.

Розташування вишивки на сільських сорочках XIX – початку XX ст. (на пазусі, рукавах, подолі) має свої початки як імітаційна техніка передачі вишивкою дорогих імпортованих привізних тканин, оздоблення цих тканин дорогоцінним камінням, металевими бляшками або ж гаптування золотом.

Ще одним потужним поштовхом у розповсюдженні вишивки у сільському народному одязі були поміщицькі майстерні кінця XVIII – початку XIX ст., в яких жінки-кріпачки вишивали побутові речі для повсякденного побуту панів. Окрім постільної білизни, скатертин та інтер'єрних тканин, вишивались і певні види одягу: головні убори (чіпці), нижня білизна, сорочки. Відомі майстерні Гудима-Левковича в селі Григорівка на Київщині, Тарновських у селі Качанівці на Чернігівщині, в селах Клембівка, Яланець на Поділлі, Бурімка, Долина на Полтавщині⁹. Не дивно, що саме на Київщині, Полтавщині, Чернігівщині характерною ознакою сорочок кінця XIX ст. є вишивка білим по білому з різноманітними техніками виколювання та вирізування, які створюють ефект мережива. Безумовно, локалізація вишивки білим по білому в тому чи іншому районі України потребує окремого дослідження. Приміром, на Покутті у Снятинському районі також розповсюджена вишивка білим по білому. Хоча більш характерною (з точки зору регіональної символіки) колористикою вишивки сорочок Покуття є червоно-бордова гама.

Детальні описи майна поміщиків дають нам уявлення про кількість вишитих речей у чоловічому і жіночому гардеробі кінця XVIII – початку XIX ст. Так, практично у кожному описі майна фігурують шиті заповоччю скатертини, постіль, вишита шовком і золотом, чепці, гаптовані по оксамиту, а також згадуються рукавиці та оксамитові черевики, гаптовані золотом¹⁰. Архівні письмові джерела дають нам підставу стверджувати, що сорочки вищих верств населення XVI – XVIII ст. вишивалися шовком, золотом та сріблом: "рубашекъ золотомъ шитыхъ пять; да пять рубахъ золотомъ и серебромъ шитыхъ, да разной еше работы две рубашки"¹¹. У скарзі, датованій 1584 р., подається перелік пограбованого майна боярина Голевича, де серед іншого згадується шість жіночих "кошуль колєнскихъ, из шолкомъ вышиваныхъ"¹². Скарга 1583 р. шляхтянки Тетяни Вороніної подає відомості про пограбоване майно: "кошулек колєнскихъ шитыхъ шолкомъ чєтыре"¹³. В переліку жіночого вбрання кінця XVI ст. значиться: "кошулек перлами сажаная с фереты золотыми", "кошулек черним шелкомъ шитихъ" "кошулек золотнихъ шитихъ три"¹⁴.

На жаль, відомі нам архівні джерела не фіксують хоча б якої-небудь вишивки на селянських сорочках. Тому ми можемо лише зробити припущення, що сорочки кінця XIX – початку XX ст. села Клембівка (Поділля), гаптовані на "бомбаку" (тонкому полотні) золотими і срібними ниткам, мали за взірці вишивку вищих верств населення.

Розглядаючи соціальну символіку в народному одязі, дослідники згадують і про коштовні, куповані тканини, які частково входили і в селянський побут.

Величезна кількість іноземних товарів, які привозились на ринки України, впливали на формування побуту всіх соціальних верств населення. Звичайно, купувати іноземний крам могли лише заможні люди. Одяг вищих верств населення, міщан, козацтва був свого роду "зразком" для наслідування, імітації нижчими соціальними верствами. Хочеться приєднатися до думки Івана Дзюби про те, що "визначати українську культуру минулого як орієнтовану лише на селянство і лиш його світоглядом позначену – зовсім неправильно. Були цілі історичні періоди, коли вона виступала переважно як міська. Романтичний "селоцентризм" XIX століття поряд з глибоким демократизмом, соціальним альтруїзмом, щирим людинолюбством обмежував життєвий діапазон, консервував світоглядну основу, стримував ідейні та стилєві

шукання"¹⁵. Саме міська культура з XV до XVIII ст. була тогочасним символом культури української.

Використання окремих видів імпортованих тканин сприяло виникненню назв-символів окремих соціальних груп українського суспільства: "кармазинниками" називали рядових козаків, а червона "китайка" стала асоціативним символом козацької старшини. Протиставляння свити жупану як панському вбранню зафіксовано у поговорці "Не з добра пан одів жупан – бо в нього свити катє має!"

Цікавим є також той факт, що назва декору або тканини, з якої виготовлявся той чи інший елемент одягу, ставала безпосередньою номінацією цього елемента. Приміром, червоний жупан отримав назву "брузумент" від того, що обшивався брузументами – гаптованою сріблом тасьмою; "лудан" – каптан з лудану – різновиду блискучої тканини, типу камки¹⁶; "байбарак" – кожух, покритий байберейкою, – шовковою тканиною, витканою з крученого шовку із золотим, срібним візерунком або гладкою; "габа" – опанча з габи – білого сукна; "біляк" – кожух, критий білою габою; "каламайка" – одяг з каламайки – смугастої вовняної тканини; "камка" – жіночий головний убір з камки – шовкової візерункової тканини тощо.

На початку XX ст. окремі вироби з імпортованих текстильних виробів на рівні етнічної ідентифікації усвідомлювалися вже як невід'ємна частина народного традиційного українського вбрання і позиціонувалися як суто національне вбрання: шовкові "слуцькі" пояси, стрічки, вишиті шалі, парчеві очіпки та запаски, керсетки, "юпки" і т.п. Ностальгічно звучить твердження Бориса Познанського, що "Вряд ли теперь (кінець XIX – початок XX ст. – О.К.) можно увидеть в Белой Церкви Киевской губернии молодиц, одетых в темносинего сукна жупан с парчевым широким, отложным в виде перелина воротником, с такими же парчевыми отворотами на груди, обшлагами и с галунами на боковых стачках талии и начала сборов, в парчевом под намиткою очипке и червоных чоботах"¹⁷.

Іноземні текстильні вироби, які використовувалися для виготовлення міщанського вбрання XVI – XVIII ст.¹⁸ з проникненням в наступні часи у селянське середовище й адаптацією в ньому нівелювали своє значення соціального маркеру. Значно трансформовані різноманітними імітаційними техніками, вони стали усвідомлюватись наприкінці XIX – на початку XX ст. вже як "свої, традиційно українські".

Окрім таких очевидних чинників, як текстиль або вишивка, не останню роль серед соціальних символів мав і крій одягу. Особливо це стосується верхнього вбрання. Традиційно верхній одяг ділиться на три види – драпірований, накладний та розпашний¹⁹, але цей поділ бере за класифікаційну ознаку спосіб носіння, а не конструктивні особливості одягу.

Основними видами крою верхнього одягу українців XVIII – XIX ст., на нашу думку, є прямолінійний та криволінійний і їх перехідні види. Під прямолінійним розуміється крій деталей у вигляді прямолінійних частин і з'єднання їх у вироби (рукава до спинки та переду, крій спинки виробу, рукавів, коміра тощо) незалежно до характеру фігури. Криволінійний крій передбачає викрійку деталей відповідно до фігури по кривим лініям. Це надає виробу більшого прилягання до фігури і підкреслює її. Така класифікація фіксує як архаїчні прямолінійні види крою одягу, так і новітні, які характеризуються формами криволінійного крою.

Відповідно до запропонованої нами класифікації крою верхнє вбрання українців поділяється на два типи: правобережний та лівобережний. Для верхнього одягу Правобережжя більш характерним є прямолінійний крій, а для Лівобережжя – криволінійний. Разом з тим, обидва ці типи мають безліч перехідних форм. Така типологічна відмінність у крої верхнього вбрання обумовлена значною мірою тим, що українці Правобережжя зберігали впродовж тривалого часу архаїчні типи крою, на відміну від українців Лівобережжя, які більш активно сприймали професійні міські впливи. При цьому міський європейський тип крою характерний був для одягу представників більш заможних верств українського суспільства (шляхти, чиновників, військових, духовенства, міщан)²⁰. Як правило, вбрання представників цих соціальних прошарків виконувались на основі складних (криволінійних) типів крою професійними кравцями за індивідуальними замовленнями або ж купувалися в якості вже готових виробів на ярмарках.

Предметна різноманітність верхнього вбрання XVIII – XIX ст. представлена жупанами, каптанами, кунтушами, свитами, чемерками, "юпками з рукавами", літниками, сукманами, кожу-

хами. Крім предметів верхнього одягу, складністю крою характеризувалися також головні убори та взуття.

Відмінність правобережного типу вбрання від лівобережного була в тому, що на Правобережжі частіше використовувалися різноманітні дрібні складки – так звані “ряси”, які кроїлися по прямій на відміну від Лівобережжя, де використовувалися кроєні по косій вставні клинці у вигляді складок-бантовок, так звані “вуси”.

Як правило, плечові вироби (юпки з рукавами, свитки, кофти та ін.) з підкроєними вставками “вусами” шилися з фабричних тканин, що, в свою чергу, давало можливість виконувати більш делікатні дрібні складки, які було важко виконати з грубіших за текстурою доморобних тканин. Купівля готових виробів була доступна не всім і виявляла економічну спроможність покупця, його соціальний стан. Аналогічна ситуація була у використанні купованих тканин як для пошиття верхнього вбрання, так і інших елементів – головних уборів, фартухів, карманів-сумочок.

Крім того, вибір тканин, які використовувалися для пошиття вбрання, свідчили про регіональну його специфіку та міжетнічні контакти. Так, на західних землях України простежується вплив поляків, словаків, угорців, румунів, а на східних – росіян. Ці іноетнічні впливи накладалися на загальну тенденцію запозичення сільським населенням елементів містечкового і міського костюму. Такі інновації спускалися на рівень села завдяки заможнішим представникам сільської громади. Як справедливо відзначив Фернан Бродель, “немає багатства – немає свободи вибору, немає можливості змін. Ігнорувати моду – доля бідноти”²¹.

На початку XXI ст. ситуація з соціальною знаковістю вбрання змінюється на діаметрально протилежну. Те, що у кінці XIX – початку XX ст. вважалося ознакою “селянства” (доморобні тканини, використання природних фарбників, вишивка, використання відкритих (чистих) кольорів, традиційне вбрання в якості весільного або святкового), на початку XXI ст. здобуло високе соціально-престижне звучання. Традиційне вбрання або його окремі елементи (вишита сорочка, прикраси) сьогодні стали досить коштовними раритетними предметами колекціонування фахівцями – професіоналами та аматорами – представниками національно свідомої еліти суспільства. Автентичний національний костюм змінив свій соціальний статус “сільськості” на елітарність. Одним із суттєвих чинників, що вплинув на виникнення такого феномену, є часова його віддаленість від сьогодення у сто – сто п'ятдесят років. Одяг, за справедливим висновком англійського дослідника історії костюму Джеймса Лейвера, на відстані 150 років від часів його побутування, незалежно від характеру своєї досконалості, сприймається як прекрасний і тому набуває високого соціального статусу²².

Сучасна культура, на відміну від культури традиційного суспільства, характеризується радикальним запереченням “дистанції” як у соціальних відносинах, так і у сфері культури, одним із маркерів якої є костюм. Життєвий досвід сьогодення має тенденцію до збільшення однотипності, а відтак і до уніфікованості в одязі. Зникають і попередні ієрархічні його градації на “високе” і “низьке”, “сакральне” і “профанне”²³. На їхнє місце приходять інші змістові навантаження. Одне з них – виокремлення своєї особистості з однотипного, уніфікованого монотонного щоденного побуту через використання елементів автентичного (на сьогодні це вже переважно антикварні речі) костюму. В силу своєї раритетності на сучасному етапі традиційний одяг дедалі набуває престижності, а звідси і високої соціальної символічності. Зокрема, в дні святкування 15-ї річниці незалежності України в Рівному було проведено “Свято вишиванки”. Взяти участь у ньому могли лише ті, хто мав будь-який вишитий елемент вбрання чи аксесуар. Вишивка, яка в свій час була започаткована потребами вищих верств суспільства (X – XVIII ст.), з плином віків спустившись на рівень сільської культури (кінець XVIII – початок XX ст.), в наш час знову набуває соціально-символічного значення в якості елітарної, престижної, модної ознаки. Бажання змінити “сірість” одягового коду буднів на “яскравість” святкових раритетів спонукає мешканців сучасного урбаністичного середовища використовувати для цього “етнічні” вкраплення в свій “дрес-код”.

Таким чином, динаміка соціальної символіки українського традиційного вбрання підвладна тим самим тенденціям, які характерні змінам моди, за якими вищі соціальні верстви намагаються за рахунок зовнішніх, яскраво відмінних ознак демонструвати свою відмінність від нижчих; останні ж, намагаючись досягнути більш високого статусу, опановують ці ознаки, присвоюючи їх; тоді представники вищих соціальних верств змушені вводити нові відмінні

ознаки свого вищого статусу²⁴. Сучасна мода використовує і репрезентує цілий спектр елементів, притаманних в минулому традиційному українському вбранню кінця XIX – початку XX ст., яке вийшло з повсякденного ужитку і сприймається вищими соціальними верствами українського суспільства раритетною коштовністю.

¹ Полное собрание русских летописей (далі ПСРЛ). – Т. II. – Вып.3. – СПб., 1843. – С. 223.

² ПСРЛ. – Т. II. – Вып. 3. – СПб., 1843. – С. 27.

³ Там само. – С. 127.

⁴ Русские древности в памятниках искусства, изданные И.Толстым и Н. Кондаковым. – Вып. VI. – СПб., 1890. – С. 91.

⁵ Беляшевский Н.Ф. Клады великокняжеской эпохи, найденные в Киеве // Киевская старина (далі – КС). – 1888. – Т. XXII. – С. 138; Беляшевский Н.Ф. Монетные клады Киевской губернии. – К., 1889. – С. 34.; Каргер М.К. Археологические исследования Древнего Киева. – К., 1950. – С. 198.

⁶ Отчет Археологической Комиссии за 1903 год. – М., 1906. – С. 384.

⁷ ПСРЛ. – Т. I. – Вып.3. – С. 459.

⁸ Отчет о деятельности Черниговской ученой архивной комиссии за 1900 г. – Чернигов, 1910. – С. 11.

⁹ Кара-Васильева Т. Українська вишивка. Альбом. – К., 1993. – С. 14.

¹⁰ Галагановский фамильный архив Киевская Старина. – 1882. – Т.7. – №11. – Ноябрь. – С. 452 – 469; Бытовая малорусская обстановка въ документахъ XVII – XVIII ст.// КС. – 1887. – Т. XIX. – Октябрь. – С. 336 – 356.

¹¹ Востоков А. Приданое П.И. Шереметьевой // КС. – 1888. – Т.22. – Август, документы и известия. – С. 44.

¹² Актова книга Житомирського міського уряду кінця XVI ст. (1582–1588 рр.). – К., 1965. – С.105.

¹³ Там само. – С.47.

¹⁴ Архив Юго-Западной России, издаваемый Временной комиссией для разбора древних актов. – К., 1876. – Т.1. – Ч. VI. – С. 121.

¹⁵ Дзюба І. Між культурою і політикою. – К., 1998. – С. 67.

¹⁶ Савваитов П. Описание старинных царских утварей, одежд, оружия, ратных доспехов и конского прибора, извлеченное из рукописей архива московской оружейной палаты с объяснительным указателем Павла Савваитова. – СПб., 1865. – С.183.; Клейн В. Иноземные ткани бытовавшие в России до XVIII в., и их терминология. – М., 1925. – С. 50.

¹⁷ Познанский Б. Одежда малороссов // Труды XII Археологического съезда. – М., 1905. – Т.3. – С.184.

¹⁸ Косміна О. Іноетнічні запозичення та їх вплив на формування одягу українських міщан // Народна творчість та етнографія. – 2005. – № 5. – С. 80 – 88.

¹⁹ Киреева Е.В. История костюма. Европейский костюм от античности до XX века. – М., 1976. – С.6; Пармон Ф.М. Композиция костюма. Одежда, обувь, аксессуары. – М., 1997. – С. 299. Ніколаєва Т. Історія українського костюма. – К., 1998. – С. 20 – 21.

²⁰ Яковенко Н.М. Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст. (Волинь і Центральна Україна). – К., 1993. – С. 241 – 257.

²¹ Бродель Ф. Материальная цивилизация, экономика и капитализм, XV – XVIII вв. – Т.1. Структуры повседневности: возможное и невозможное. – М., 1986. – С. 335.

²² Laver J. Taste and fashion. From the French revolution to the present day. – L., 1946. – P. 202.

²³ Манхейм К. Избранное: Социология культуры=Essays on the Sociology of Culture/ К.Mannheim / Академия исследований культуры / Л.Ф. Вольфсон (пер.), А.В. Дранов (пер.). – М. – СПб., 2000. – С. 211.

²⁴ Зиммель Г. Психология моды (Социологический этюд) // Научное обозрение. – 1901. – № 5. – С. 46 – 48.

Социально-престижный элемент одежды высших слоев украинского общества XIV – XVIII вв. трансформируется в последующем в стойкий этнический региональный символ. Возникновение вышивки в сельской одежде имеет свои истоки в имитационной технике передачи импортных дорогих тканей. Одежда высших слоев общества служила образцом для подражания низшими социальными слоями. Значение социального маркера иноэтнических текстильных изделий нивелировалось с проникновением их в сельскую среду.

Ключевые слова: костюм, социальный символ, этнический символ, вышивка, текстиль, мода.

The social-prestigious element of clothes of supreme layers of the Ukrainian society of 14–18 centuries is transformed in the subsequent to a proof ethnic regional symbol. Occurrence of an embroidery in rural clothes has the sources in imitating technique of transfer of import expensive fabrics. The clothes of the supreme layers of a society served as a sample for imitation by the lowest social layers. Value of a social marker import textile products was leveled with their penetration into the rural environment. By virtue of the curiosity the traditional suit in the beginning of 21 centuries gets high social symbolical character.

Key words: suit, social symbol, ethnic symbol, embroidery, textiles, fashion.